
ПЕРЕКЛАД ЯК (НЕ)ПОРОЗУМІННЯ Термінологічна дискусія

Олена Комар: Пане Вахтель, давайте з'ясуємо, переклади на зразок «відання» замість «усвідомлення» й інших аналогів — це Ваша спроба відійти від контекстуального вжитку, тобто закріпити раз і назавжди за кожним терміном, який звучить інакше в мові оригіналу, інше слово у мові перекладу?

Андрій Вахтель: Ні, у перекладі статті Гурвіча я намагався всюди, де це було можливим, перекладати «awareness of sth» та «consciousness of sth» однаково як «усвідомлення чогось», адже, на мій погляд, Гурвіч не проводить концептуальної різниці між цими термінами. Лише наприкінці статті, де Гурвіч використовує поняття «awareness» для розкриття сенсу поняття «consciousness», переклад цих термінів в однаковий спосіб мені здався неможливим. Тут я дозволив собі використати дещо застарілі вирази «відати про» і «відання про» для перекладу «to be aware of» та «awareness of». Ці вирази, можливо, не дуже милозвучні в науковому творі, але пошук більш вдалих альтернатив поки що не мав успіху.

Олексій Панич: Андрію, Ви не розглядали варіант перекладу «to be aware of» як «здавати собі справу»? На мій погляд, такий переклад навіть ближчий за сенсом, аніж «відати про».

Андрій Вахтель: Дякую за пропозицію. Проте, на жаль, не можу її прийняти на підставі того, що цей зворот має смисловий відтінок, відмінний від того, який вкладає в поняття «awareness» і відповідне йому дієслово «to be aware of» Гурвіч. «Здавати собі справу / звіт в чомусь» у значенні «усвідомлю-

---

© А. БОГАЧОВ,
А. ВАХТЕЛЬ,
В. ВЕРЛОКА,
І. ІВАЩЕНКО,
С. ІВАЩЕНКО,
В. КЕБУЛАДЗЕ,
О. КОМАР,
А. ЛЕОНОВ,
О. ПАНИЧ,
Д. СЕПЕТИЙ,
О. ХОМА,
Т. ФОСТЯК,
В. ЦИБА,
2015

вати» стосується радше стану притямності людини або її здатності нести відповідальність за свої дії. Натомість Гурвіч використовує «awareness» як «усвідомлення» в найширшому значенні, у сенсі ментальної спрямованості в будь-який спосіб на об'єкт будь-якого мислимого ґатунку, при цьому об'єкт у його *Як* (тобто у певному задуманому сенсі). Ось показова цитата: «Формулу “усвідомлення чогось” слід розуміти так: акт свідомості є актом відання (awareness), що презентує суб'єктові, який переживає його, сенс, ідеальну позачасову єдність, ідентичну, а значить, таку, що піддається ідентифікуванню».

Тарас Фостяк: Андрію, яким чином Ви обґрунтуєте переклад поняття «entity» як «одиниця буття»? Чому Ви не захоїли перекладати це слово як «сутність»? Тут, приміром, зустрічаються такі конструкції, як «нереальна одиниця буття» або «ідеальна одиниця буття», які звучать досить незвично. Вирази «ідеальна сутність» або «нереальна сутність» звучали б цілком природно і феноменологічно.

Андрій Вахтель: Поняття «сутність» краще закріпити як переклад феноменологічного терміна «essence», який відповідає німецькомовному «Wesen». Поняття «entity» ближче в Гурвіча (і це взагалі характерно для більшості англомовних наукових текстів) за значенням до німецького «Sache», тобто якась «рiч» у широкому сенсі, реальна чи ідеальна. Це досить наочно видно, наприклад, у такому пасажі з його статті: «Цю спрямованість “психічних феноменів” Brentano інтерпретує як уміщення ними в собі “іманентної” об'єктоподібної одиниці буття (object-like entity)». А для Brentano, як відомо, змістом психічного акту може бути об'єкт будь-якого мислимого ґатунку. Поряд із цим, можливим, але не необхідним є, говорячи феноменологічно, схоплення *сутності* цього об'єкта. З огляду на вищесказане, сенс поняття «entity» ширший за сенс поняття «essence».

Олексій Паніч: Пане Тарасе, насамперед я хотів би привітати рішення перекладати «sense» як «чуття», що, до речі, є конвенцією «Європейського словника філософій». У мене виникло декілька питань. Перше стосується основної термінологічної пари Колінґвуда — «sensation» і «thought». Чи не здається Вам, що пропозицією перекладати «sensation» як «відчуття» Ви створили певну термінологічну асиметрію? Ви відмовились від терміна «чуттєвість», тоді як «чуттєвість» як загальний термін є природним корелятом «мислення». Натомість «відчуття» є одиничним проявом «чуттєвості», подібно як «думка» є одиничним проявом «мислення». Крім того, якби Ви переклали «thought» як «думка», то змогли б відрізнити його від «thinking», яке я б уже запропонував перекладати як «мислення». Ви ж «thought» і «thinking» не розрізняєте.

Тарас Фостяк: Річ у тім, що Колінґвуд досить виразно наголошує процесовість того, що він називає «thought». Так, «thought» він характеризує як «cognitive activity», тобто як пізнавальну діяльність. Крім того, місцями йому йдеться про її «starting point», «phase» чи «product», що несамохіть

передбачає часову тривалість. Іншого перекладу («думка») цей термін потребував би як складова філософського лексикону Джона Лока, який вживає «thought» як тотожне за значенням термінові «idea». Утім, праця Колінгвуда, маючи свою внутрішню логіку й сенсове тло, потребує дещо іншого підходу. Тому «thinking» і «thought» постають не крізь призму стосунку загальної здатності й окремого прояву, — адже таке розрізнення для Колінгвуда нерелевантне, — а як синонімічні, взаємозамінні поняття.

Схожа ситуація, щоправда навиворіт, із терміном «sensation». У Колінгвудовому тексті цей термін фігурує саме у значенні факту, чи пак акту, психічного життя, а не як абстрактна спроможність. Так, розум може мати «sensation» небесної блакиті чи будь-якого іншого предмета. Певний, слово «відчуття» досить точно передає зміст терміна «sensation». Зрештою, якби Колінгвуд хотів зробити наголос на загальній спроможності, то міг би вжити термін «sensitivity», який, до речі, в англійських перекладах праць Канта застосовують як відповідник терміна «Sinnlichkeit».

Олексій Панич: Маю ще питання до інших термінів. Перекладаючи «pure intelligence» як «чистий інтелект», Ви втрачаєте різницю між «intelligence» і «intellectu». Чи не розглядали Ви варіант перекладати «intelligence» як «розуміння»?

Тарас Фостяк: Термін «pure intelligence» Колінгвуд вживає у II розділі, який він присвячує розгляду гіпотетичного розуму, здатного тільки мислити, де цей термін постає як інше позначення для такого розуму. Думаю, «чистий інтелект» як тотожне за значенням щодо «purely thinking mind» є цілком слухним, тимчасом «розуміння» як феномен, чи то окрема здатність, у праці Колінгвуда взагалі не тематизується (на відміну від «інтерпретації»).

Олексій Панич: «Differentiation» Ви перекладаєте як «розрізнення». У мене ж був прецедент звернення до іншої словоформи задля підкреслення процесовості: якщо «signification» зазвичай перекладають як «означення», то я запропонував «означання», що має підкреслити процесовість. Отже, «differentiation» — це «розрізнення» чи «розрізняння»?

Тарас Фостяк: Термін «differentiation» Колінгвуд використовує поряд із терміном «distinction», наголошуючи процесовість.

Олена Комар: Згідно з матеріалами до семінару як «distinction», так і «differentiation» Ви перекладаєте однаковою чином — як «розрізнення». Тимчасом в англійських текстах досить часто «distinction» означає не просто «розрізнення», а досить чітко «розмежування». Чому Ви обрали тавтологічний варіант? Крім того, хотілось би почути мотивацію перекладу «thinking» як «думання».

Тарас Фостяк: В остаточному варіанті перекладу терміни «distinction» я перекладав залежно від контексту як «відмінність», «розрізнення» чи «відрізнення», коли йдеться про здатність встановлювати спільне й відмінне (між кольорами, звуками, логічними категоріями), або як «розмежування» чи «відмежування», коли йдеться про теоретичне відокремлення складників

пізнання (відчуття та мислення, чуттєвих даних та інтерпретації). Термін «differentiation» я передавав також як «розрізнення», оскільки він тотожний першому значенню «distinction».

Переклад «thinking» як «думання» зумовлений прагненням відмежувати його від «thought». Утім, це розрізнення є суто стилістичним, адже за своїм значенням, як я вже згадував, обидва слова цілковито тотожні. До того ж інколи «thinking» я передаю як «мислення» — залежно від фонетичного тла, адже якнайсуворіше дотримання принципу «слово до слова» часто-густо порушує ритм і мелодику перекладеного тексту.

Вахтанг Кебуладзе: Невеличка репліка щодо слів «мислення» й «думання». Є дещо штучна тенденція взагалі відмовлятися від слова «мислення», мовляв, «думка» як окремий елемент має утворювати назву загальної здатності — «думання». Певна річ, мові не накинеш: у живій розмовній мові фігуруватимуть як дієслово «мислити», так і його субстантив «мислення», однак якщо послідовно втілювати пуристичні інтенції, то ми й одержуємо такий результат.

Олена Комар: Чия це ініціатива?

Вахтанг Кебуладзе: Не могу назвати імен, проте така тенденція має місце. Якщо це стратегічне рішення окремого перекладача, то, зрештою, немає в цьому нічого поганого, адже етимологічний зв'язок між «думкою» і «думанням» наявний: «думка» як елемент, акт, синонім «ідеї» — і «думання» як процес.

Світлана Іващенко: Хочу звернути увагу на те, що в англійській мові значно легше встановити зв'язок між «sensation» і «thought», адже слово «sense» в англійській має ще те значення, що й українське «сенс». І виходить, що думка таки пов'язана зі смыслом, їх не можна розрізнити. Дуже важливо, щоби термін допомагав або принаймні не заважав побачити зв'язок. Тобто поєднання «sensation» і «thought» у назві статті — не збіг. Колінгвуд звертає увагу на такий зв'язок, адже йому легше його побачити крізь призму англійської мови: він одразу бачить, що це «сенс».

Вахтанг Кебуладзе: Аналогічна ситуація в німецькій мові, де «Sinnlichkeit» («чуттєвість») співзвучне із «Sinn» («сенс»). Це стосується не тільки тексту Колінгвуда, а й усїєї західної епістемологічної традиції — і трансценденталізму, і феноменології, і емпіризму тощо.

Переходячи до розгляду перекладу Чалмерса, я би хотів порушити питання про те, як ми будемо перекладати вираз «*philosophy of mind*», де центральним поняттям для перекладу є англійське *mind*?

Андрій Леонов: На мою думку, ми не зможемо обрати точний і єдино правильний відповідник поняття *mind*, який би годився на всі випадки його вживання. Це пояснюється тим, що в англійській мові немає прямого синоніма цього поняття, а самі англофони вживають його радше *інтуїтивно* і в залежності від *контексту*, ніж маючи на увазі точне і єдине значення. На цій підставі при перекладі *mind* ми також маємо брати до уваги саме *кон-*

текст його вживання тим чи іншим філософом або ту сенсову конотацію, якої це поняття набуло в тій чи іншій філософській традиції. Наприклад, якщо говорити про аналітичну традицію *philosophy of mind*, то тут, на мою думку, правильним рішенням буде переклад *mind* як «свідомість», а словосполучення *philosophy of mind* — як «філософія свідомості» відповідно. Зумовлене це тим, що головний акцент у сучасній *philosophy of mind* ставиться саме на вивченні *свідомості* (*consciousness*) і проблем, пов'язаних із нею: згадаймо, наприклад, Чалмерсову «важку проблему свідомості» (*the hard problem of consciousness*), що вона, згідно з Тимом Крейном¹, і є осердям сучасної психофізичної проблеми (*the mind-body problem*), в центрі якої постає питання про існування саме *феноменальної свідомості* (*phenomenal consciousness*): чому і як вона існує, коли у фізичній теорії все є логічно сумісним з її відсутністю?

Вахтанг Кебуладзе: З огляду на це як, на Вашу думку, тоді варто перекладати назву книги Девіда Чалмерса «*The Conscious Mind*»², і що Чалмерс має на увазі, коли говорить про *phenomenal* та *psychological mind*?

Андрій Леонов: Якщо говорити про філософію свідомості Девіда Чалмерса, то найближчим відповідником поняття *mind* є слово *психіка* (*psyche*), яка має два аспекти: *психологічний* (*psychological*) та *феноменальний* (*phenomenal*). *Психологічна психіка* має справу з нашою *поведінкою* та даними з *позиції третьої особи* (*the third person of view*), тобто стороннього спостерігача. *Феноменальна психіка* — з нашою *суб'єктивністю* та даними з *позиції першої особи* (*the first person of view*), тобто самого *суб'єкта*. Спираючись на це, я думаю, що й назву книги Девіда Чалмерса «*The Conscious Mind*» варто перекласти саме як «Свідома психіка».

Дмитро Сенетий: На мою думку, у філософії свідомості Чалмерса поняття *mind* вживається в тому самому сенсі, що й загалом у *philosophy of mind*. Тому якщо у випадку *philosophy of mind* Ви віддали перевагу термінові «свідомість», то йому слід надавати перевагу, як правило, і при перекладі Чалмерса. Інша справа, що з цього правила інколи доцільно робити винятки, — у випадках, коли виникає конфлікт між *mind* і *consciousness*. Не перекладати ж «*The Conscious Mind*» як «Свідома свідомість»! У таких випадках краще перекладати *mind* як «психіка». Натомість, коли йдеться про «*phenomenal* і *psychological mind*», як на мене, краще перекладати «*mind*» як «свідомість», щоб не було «психологічної психіки».

Андрій Леонов: Як я вже казав, на мою думку, при перекладі *mind* варто брати до уваги саме *контекст* вживання цього поняття. Чалмерс вживає це поняття у сенсі *psyche* (психіка).

---

¹ Crane T. The Origins of Qualia // The History of Mind-Body Problem / Ed. by T. Crane, S. Paterson. — London: Routledge, 2000. — P. 170.

² Chalmers D.J. The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory. — New York: Oxford University Press, 1996.

Також переклад «*phenomenal* та *psychological mind*» як «феноменальна та психологічна свідомість» явно не годиться і через те, що Чалмерс розрізняє ще й «*phenomenal* і *psychological consciousness*».

Phenomenal consciousness — є тим, що він розуміє як *свідомість* (*consciousness*), *свідомий досвід* (*conscious experience*) чи *квалія* (*qualia*).

Psychological consciousness — функціональний та психологічний різновид свідомості, який він також називає *awareness*. Останнє поняття не є синонімом *consciousness* (як, наприклад, у повсякденній англійській мові), а є суто технічним поняттям, що виражає собою феномени, пов'язані з психологічною свідомістю, як-от, звітність (*reportability*), обдуманий контроль (*voluntary control*) тощо.

З огляду на сказане, вище *mind* у контексті філософії свідомості Чалмерса варто перекладати як *психіка*.

Вахтанг Кебуладзе: Чи може таке бути, що Чалмерс дещо помилково вживає слово *psychological* у виразі *psychological mind*? Адже психологічне стосується психології як науки, а психічне самої психіки.

Андрій Леонов: Я думаю, що у цьому виразі Чалмерс, можливо, справді дещо помилково вживає слово *psychological*. Але варто зауважити, що у філософії свідомості Чалмерса це слово стосується радше не *психології як науки*, а тих даних, які ми отримуємо з *позиції третьої особи* (тобто стороннього спостерігача). Йому мені здається, що правильніше було б говорити не про *phenomenal* і *psychological mind*, а про *subjective* і *objective mind* (тобто про *суб'єктивну* й *об'єктивну* психіку) — що значно спростило би розуміння того смислу, який Чалмерс намагався вкласти у поняття *mind* у своїй книзі.

Дмитро Сенетий: По-моєму, у філософії свідомості Чалмерса слово «психологічний» якраз стосується психології як науки — точніше того, що переважно вважалося науковою психологією в англійських країнах впродовж більшої частини ХХ століття. Йдеться про панівні напрямки академічної психології: спочатку це був біхевіоризм; потім — так звана когнітивна психологія (що дуже близька до філософії функціоналізму). В обох випадках власне психічне, у звичайному сенсі слова — феноменальне, суб'єктивне, — по суті, залишається поза увагою, а натомість досліджуються асоційовані з ним форми поведінки або «функції».

Андрій Леонов: Я згоден, що у Чалмерса слово «психологічний» стосується загалом функціоналізму та біхевіоризму. Але справа в тому, що цими напрямками власне психологія як наука не вичерпується. Психологія як наука вивчає не тільки поведінку (*behavior*), а й психіку (*mind*) загалом³. Ну а *mind* власне не вичерпується тільки *behavior*, на якому Чалмерс робить акцент, коли говорить про *psychological*.

Згідно із самим Чалмерсом, «таке вживання терміна “психологічний” є умовністю (*stipulation*): воно виникає від ототожнення психології з когні-

³ Див.: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/psychology>.

тивними науками, як описано раніше. Повсякденне поняття “психологічний стан” є, мабуть, ширше, ніж це, і може також включати й елементи феноменального. Але від мого вживання цього терміна нічого не залежатиме»⁴. Варто зауважити, що когнітивні науки визначаються Чалмерсом як такі, що переважно мають справу з поясненням *поведінки*.

В'ячеслав Циба: 1. Поняття *mind* Ви передаєте у тексті або як «психіка» (two concepts of mind), або як «свідомість» (philosophy of mind), а також зазначаєте, що в українській філософській літературі також вживається відповідник «ум». З погляду як лінгвістичної, так і концептуальної коректності буде не зайвим уникати тих семантичних розбіжностей такого роду, які увиразнюються суто контекстуально. Отже, термін *mind* в «українізованій» філософії Чалмерса і поза нею означатиме різні сутності або явища.

Це, зрозуміло, тягне за собою непорозуміння як серед дослідників та інтерпретаторів *philosophy of mind*, що не є англофонами, так і серед послідовників аналітичної філософії, для якої *mind* виконує важливу роль диференціації двох суміжних понять — *intelligence* (інтелект як синонім вродженої здатності набуття інформації, опрацювання досвіду) та *reason* (розум як інстанція висновування, яка дає розумні / резонні підстави говорити про щось у той чи інший спосіб; але *reason* як «розум» чинне лише для кантіанської парадигми). Для аналітичних філософів *mind* не просто концептуалізує й генералізує чуттєві враження, він, по-перше, заміщує німецький *Geist* як нематеріальну структуру, в якій суб'єктивність не володіє монополією на доступ до знання (згадати б «третій світ» ідеальних об'єктів Попера, які існують незалежно від *scientific mind*). По-друге, цей іменник — на відміну від *consciousness*, яка репрезентує певний ментальний стан — вказує на когнітивну здатність, що *супроводжується* відповідним ментальним станом.

До того ж ідіоми на кшталт *on one's mind* (на чийсь думку), *to lose one's mind* (з'їхати з глузду / розуму), *in one's mind* (подумки) не дозволяють вживати при перекладі ані відповідника «свідомість», ані терміна «психіка». Якщо ж ми покликаємося на розмаїтість цього терміна у філософії Чалмерса, то цим самим ми не розв'язуємо труднощів, а поглиблюємо їх. Куди ж поділася регулятивна сила леза Окама?

2. Гадаю, що важливо не лише передати для українського читача специфіку словника Чалмерса чи будь-кого з англомовних філософів, а виробити зважений інтерпретаційний підхід за принципом прямої застосовності лексичних аналогів у всіх подальших перекладах текстів відповідної проблематики. Інакше-бо доведеться щоразу робити виноски з уточненням на взірць «це поняття настільки складне, що я не буду перекладати його так, як це робить решта моїх колег». Звісно, це міркування не скасовує того, що узгодження вітчизняної філософської термінології перебуває на

---

⁴ Chalmers D.J. The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory. — New York: Oxford University Press, 1996. — P. 12.

початковій стадії. Зрозуміло, існує радикальніший підхід: якщо науковець читає іншими мовами, він розуміє, про що йдеться, тому переклад для нього зайвий. Отже, слід прагнути до першоджерел, а не до вивчення перекладної літератури. Але цей радикалізм збиває з пантелику і хибує на наївність. Він послаблює розвиток національної наукової мови і взагалі не враховує відмінностей між мовами, беззастережно апелюючи до ресурсів певної універсальної метамови.

3. Як корелюють між собою *consciousness* і *mind*? На мій погляд, вони пов'язані між собою як окрема властивість і сукупність раціональних властивостей. Тож атрибуувати комусь *mind* значить мати змогу казати про абстрагування, рефлексію, порівнювання, висновування etc., на які спроможна ця особа. Натомість відомі випадки (візьмімо до уваги бодай класичний компендіум Джеймса із психології), коли частину цих операцій ми здійснюємо у режимі *unconsciously*. Так, Джон Макдавел називає свою програмову книжку «*Mind and World*», підкреслюючи, що йдеться не про психічне, а про систему раціонального та систему предметного; раціонального у тому сенсі, що його структура не залежить від (не редукується до) особливостей нейропсихічних реакцій та форми будови мозку. У цьому разі *a group mind*, яке Ви перекладаєте як «групова психіка», можна цілковито коректно передати за допомоги «групового ума / розуму» (з цим погодились би когнітивні психологи, що з обережністю ставляться до «психіки» у медичному значенні слова).

4. Зважаючи на сказане вище, можна несуперечливо й зрозуміло визначити *psychological* і *phenomenal mind* відповідно як «психологічний розум / глузд», що, як Ви зазначаєте, має справу з поведінкою і може бути описаний з погляду третьої особи, та «феноменальний розум / глузд», пов'язаний із суб'єктивністю першої особи. Мабуть, немає суперечності в тому, щоб стверджувати про несвідоме функціонування феноменального розуму. З іншого боку, ми уникаємо тавтології «психологічна психіка». А протиставлення *subjective* і *objective mind* (суб'єктивного і об'єктивного розуму) не підважує визнання єдиної психічної організації мислячих людських істот.

Пропоную: розум / ум.

Андрій Леонов: 1. На мою думку, ми маємо перекладати не слова, а *сенси*, незалежно від існування тієї чи іншої перекладацької традиції чи парадигми. Інакше ж ми будемо приписувати тому чи іншому філософу те, чого у нього немає. Отже, якщо у контексті *Чалмерсової філософії свідомості* ми будемо перекладати *mind* як *ум* чи *розум*, то при збереженні української перекладацької традиції цього поняття ми просто пожертвуємо власне тим сенсом, який вкладає *сам Чалмерс* у це поняття. А це, своєю чергою, спотворює і розуміння та інтерпретацію його філософії. З огляду на це виникає закономірне питання: а навіщо?

Як я вже зазначав, головним синонімом поняття *mind* у *Чалмерсовій філософії свідомості* та згідно із самим *Чалмерсом* є поняття *psyche* (психіка).

Тому, якщо ми перекладатимемо *mind* як *ум* чи *розум*, то ми, як на мене, вже тим самим, надміру *інтелектуалізуємо* це поняття. До того ж, як видно з моєї вступної статті, головними синонімами поняття *mind* у традиції *philosophy of mind* є радше поняття *psyche* і *consciousness*, але аж ніяк не *reason* та *intelligence*, на які Ви посилаєтесь. Тому великої розмаїтості вживання *mind* у Чалмерса Ви не знайдете, оскільки тут є чіткий відповідник — *психіка*. А регулятивна сила леза Окама тут порушуватиметься тільки тоді, коли ми будемо приписувати ті сенси, яких у Чалмерса просто не існує.

Те саме стосується й ідіом *on one's mind* (на чийсь думку), *to lose one's mind* (з'їхати з глузду / розуму), *in one's mind* (подумки), які Ви навели. І в цьому я з Вами погоджуюсь, що тут не можна перекласти центральне *mind* як *свідомість* чи *психіка*. Оскільки *mind* у філософській традиції має дещо інші конотації, ніж у повсякденній. Але це знову демонструє той факт, що ми маємо орієнтуватися саме на *контекст вживання* того чи іншого поняття, а не на ту чи іншу перекладацьку традицію.

2. Як на мене, виробити універсальний перекладацький філософський словник неможливо. Завжди існуватимуть конотації, які просто не можна передати в певному перекладі. Дуже добре цю ситуацію показує власне саме поняття *mind*. Без належного врахування контексту вживання цього поняття у того чи іншого філософа його просто неможливо адекватно перекласти. Якщо ж застосовувати один варіант перекладу для всіх філософів, які його вживають, то це, на мою думку, призведе до того, що ми будемо приписувати їм ті сенси, яких у них просто не існує. А це, своєю чергою, і буде порушувати принцип леза Окама, оскільки ми примножуватимемо сутності без необхідності. З огляду на це без виносок-уточнень у такій ситуації ми не впораємося.

На мою думку (і я з Вами цілком згодний), наукові переклади українською мовою просто необхідно робити. Це не тільки розвиває національну наукову мову, але й власне сприяє кращому розумінню оригінальних текстів. Навіть якщо ми читаємо тексти в оригіналі (наприклад, англійською), то все одно, ми так чи інакше орієтуємося на той термінологічний апарат, який вже розроблений в українській мові. І що якісніше розроблений перекладацький апарат, то краще відбувається і розуміння тексту оригіналу. З огляду на це переклади українською мовою є просто конче потрібними як для розвитку вітчизняного наукового апарату, так і для кращого розуміння оригінальних текстів тими, хто з ними працює.

3, 4. У філософії свідомості Чалмерса *mind* є родовим поняттям стосовно *consciousness*. Але варто зауважити, що ці поняття у традиції *Philosophy of Mind* часто вживаються синонімічно.

Як я вже казав, на мою думку, Ви надто інтелектуалізуєте *mind*. Чалмерс не розуміє під цим поняттям сукупність тільки раціональних властивостей. Останні можна було б радше віднести до *psychological mind*, якщо спиратися на його класифікацію. Але поряд з *psychological mind* він же виокремлює і

phenomenal mind. Останній має справу з нашою *суб'єктивністю* та *квалітативними станами*. Власне, на вивченні останнього Чалмерс і ставить акцент у своїх дослідженнях.

З огляду на все сказане переклад виразів *a group mind* як «груповий ум/розум» і *psychological* та *phenomenal mind* як «психологічний та феноменальний розум» не буде коректним, оскільки сам Чалмерс вважає найближчим синонімом поняття *mind* власне *psyche*, а не, скажімо, *reason* чи *intelligence*.

Також не погоджуся з Вами у тому, що моє «протиставлення *subjective* і *objective mind* не підважує визнання єдиної психічної організації мислячих людських істот». *Subjective mind* є тим, що ми відчуваємо з *позиції першої особи*, тобто той різновид психіки, який переживається *суб'єктивно*. *Objective mind* — дані психіки, отримані з *позиції третьої особи* та *поведінки*. На мою думку, це і є тим сенсом, який Чалмерс власне і вкладав у *phenomenal* та *psychological mind*.

Дмитро Сенетий: Я думаю, що Андрій має рацію стосовно того, що англійське слово «*mind*» має ширший смисл, аніж українське «розум». Українському «розум» відповідає англійське «*reason*». «*Mind*» значно ширше, ніж «розум» (*reason*). Наприклад, зорове сприйняття кольору чи відчуття болю належать до «*mind*» (і, як слушно зауважив Андрій, дискусія про такі ментальні стани, *qualia*, посідає одне з центральних місць у сучасній *philosophy of mind*), але це, мабуть, не зовсім те, що ми звичайно маємо на увазі, коли говоримо про розум.

Андрій Вахтель: Щодо поняття «психіка», або «психічне», яке пропонував для перекладу «*mind*» Андрій Леонов, то цю пропозицію я також певною мірою вважаю вдалою. Парадоксальним, однак, є те, що Андрій запропонував цей термін в перекладі статті Девіда Чалмерса; я ж, навпаки, вважаю, що такий переклад можливий будь-де, окрім Чалмерсових текстів. Це пояснюється тим, що у праці «*Conscious Mind*» Чалмерс, як відомо, виокремлює два аспекти «*mind*» — «*phenomenal mind*» і «*psychological mind*». Якщо, отже, просуватися за перекладацькою стратегією Андрія, то другий вираз слід буде перекласти як «психологічна психіка», що призведе до подвоєння сенсу поняття психічного і плутанини в поняттях.

Андрій Леонов: Відповідаючи на закид Андрія Вахтеля стосовно перекладу «*mind*» як «психіка», скажу, що варто проводити різницю між «психікою» і «психологією». Поняття «психіка», на мій погляд, об'єднує у своєму значенні «свідомість» і поведінковий аспект. Під «психологічним» Чалмерс має на увазі насамперед біхевіоризм і те, що має стосунок до поведінки. Тому поняття «*psychological*» входить в обсяг поняття «*mind*», а останнє, отже, можна перекладати як «психіка».

Андрій Вахтель: На мій погляд, хоч би який сенс Чалмерс вкладав у поняття «*psychological*», до цього питання слід підійти з перспективи читача, який має перед собою переклад і не має оригінального тексту. Хіба не мала б його спантеличити морфологічна подібність понять «психічне» і «психо-

логічне», хай би якою разючою була семантична відмінність між ними? Відсилає тут «психологічне» до психологічної науки чи стосується зовсім іншої сфери, не важливо, адже інтуїтивно читач передбачатиме таку корелятивність цих понять, яка не відповідає контексту міркувань Чалмерса.

Вахтанг Кебуладзе: Можливо, тоді краще «psychological mind» за сенсом перекладати як, наприклад, «поведінкова психіка»?

Я, як перекладач, неодноразово мав клопіт із перекладом «psychological» і «psychical». Плутанина з цими поняттями є і в українській, і в російській, і в англійській, і в німецькій. Тому що часто, коли пишуть «психологічний», мають на увазі «психічний». Як на мене, «психологічне» — це те, що стосується науки психології, наприклад, «психологічна теорія». А «психічне» — це те, що стосується «психіки». Тому я б закріпив таке розрізнення українською.

Олена Комар: Пане Вахтель, у своїй доповіді Ви сказали, що слово «ум» є вдалою пропозицією для перекладу «mind» тільки тому, що є застарілим і не переобтяженим конотаціями.

Андрій Вахтель: Все ж таки, той факт, що слово «ум» не переобтяжене конотаціями, не був для мене єдиною підставою вважати його вдалою версією перекладу. На мій погляд, між поняттями «ум» і «mind» існує також семантична спорідненість, що виражається, зокрема, у низці ідіоматичних зворотів, як-от «to come / spring to someone's mind» — «приходити на ум», «on someone's mind» — «на умі», «to have a mind of one's own» — «своїм умом жити», «to lose one's mind» — «рішатися ума / виживати з ума», «to be out of one's mind» — «бути несповна ума», «to bear something in mind» — «класти / брати на ум», «to keep something in mind» — «тримати в умі». Англomовні ідіоми я брав з електронної версії Оксфордського словника англійської мови. Ідіоми українською — із СУМ-11.

Олена Комар: Ви вважаєте, що термін «ум» можна закріпити для всіх традицій перекладу?

Андрій Вахтель: Я також виступаю проти універсального перекладу. Ідеальним перекладацьким рішенням, на мій погляд, має бути найбільш збалансована версія перекладу, в тому сенсі, що, з одного боку, вона не буде суто контекстуальним перекладом, який створює безліч дискурсів і заважає проведенню нормальних наукових дискусій, створенню, зрештою, строгої філософської мови, і, з іншого боку, не буде універсальним перекладом, який нехтує контекстом узагалі й виключає будь-які перекладацькі альтернативи. Я виокремлюю щонайменше дві версії перекладу англomовного поняття «mind», які можуть, на мій погляд, претендувати на таку загальність, а саме «ум» і «ментальне». Питання стосовно того, якому з цих термінів слід віддати перевагу в тому чи тому контексті, є для мене все ще відкритим. Це проблема довгострокової і добре обміркованої перекладацької стратегії.

Андрій Леонов: Яка, на Ваш погляд, різниця у значенні між словами «ум» і «розум»?

Андрій Вахтель: Мені здається, що у повсякденному вжитку різниця між цими словами дуже незначна. Проте навіть якщо різниці тут взагалі нема, її бажано увести штучно для полегшення перекладацької справи. Адже поряд із поняттям «mind» існують такі, як «reason», «wit», «understanding» тощо, які також потребують узгодженого перекладу.

Володимир Верлока: Я хотів би погодитися із пропозицією перекладати «mind» як «ум» з от яких міркувань. Коли ми кажемо про «розум», ми відсилаємо до процесовості «розуміння»: я чогось не розумів, а потім зрозумів. А «ум» — це ніби позачасова, трансцендентальна структура, яка стоїть над цими процесами. Окрім того, якщо брати дещо ширший контекст слововжитку, не лише філософського, а й, скажімо, літературного, то слово «ум» для людей, які не займаються філософією професійно, має звучати дуже вагомо. Коли людина бачить назву «філософія ума» — байдуже, російською чи українською, — воно справляє таке ж сильне враження, як назва «philosophy of mind» на носія англійської мови.

Вахтанг Кебуладзе: Щодо перекладу «mind» як «ум» я маю зробити велику репліку, тому що тут ми потрапляємо в осердя цілої низки термінологічних проблем.

Насамперед, насправду говорять, що ум — це настільки застаріле українське слово, що воно вже навіть майже не українське. І ми майже не віднаходимо його в сучасному вжитку, хоча Андрій Вахтель навів кілька (начебто) ідіом, але я з цими ідіомами не стикався. Щодо того, чи можна вживати слово «ум», у мене немає остаточної думки. Але важливим є те, що це питання підштовхує нас до зовсім іншої проблематики, пов'язаної з рецепцією Канта. Адже, як ви всі знаєте, ми мали чималий клопіт із перекладом понять «Verstand» і «Vernunft». Росіяни переклали «Verstand» як «рассудок», а «Vernunft» — як «разум». Коли Ігор Бурковський перекладав Канта українською, він не дослухався до наших побоювань і критичних зауваг і переклав, за аналогією до російського перекладу, «Vernunft» як «розум», а «Verstand» як «розсуд». Згодом, коли я почав міркувати щодо того, як перекладати ці поняття, то зрозумів, що росіяни перекинули все догори дригом. Тут нам підказує переклад Канта англійською, у якій також немає цього розрізнення. «Vernunft» перекладений англійською як «reason», а «Verstand» як «understanding». Адже німецьке слово «Verstand» походить від «verstehen» («розуміти»; і, до речі, є староросійське «разумение»). І ось це «розуміння», яке ми здійснюємо «розумом», здійснюється саме на рівні категоріальної синтези. І тому насправду треба було цей рівень «Verstand» перекласти як «разум/розум». А як тоді перекладати «Vernunft»? Колись ми обговорювали цю проблему з покійним вже, на жаль, російським перекладачем Олексієм Черняковим (який знав українську). Він також не був задоволений традицією перекладу Канта російською, яка склалася ще з часів Лоського. Але гарною альтернативою був би, на його погляд, такий переклад: «Vernunft» як «ум», а «Verstand» як «разум/розум». Тоді все стає на свої місця: «чувствєнность/

чуттєвість» — «разум/розум» — «ум». На рівні «разу́ма/розу́му» ми *розуміємо* в поняттях, а «ум» — це найзагальніше поняття, яке дуже подібне до «mens» і «mind». І тут ми повертаємося до «mind».

Якщо згадати Декарта, то в його філософії головним і найзагальнішим поняттям є не «cogito» і не «ratio», а «mens». І «cogito», і «ingenium», і «animus», і «anima» — це все різні модифікації поняття «mens», яке потім перекладено англійською як «mind». І ось тепер нам треба це перекласти. Якщо ми закріплюємо за цією найзагальнішою здатністю поняття «ум», тоді є підстави перекладати «mind» як «ум». Але, в будь-якому разі, тут є низка проблем, які ще слід розв'язати.

Ще один важливий момент. У німецькій є чітка традиція перекладу назви «Philosophy of Mind», а саме як «Philosophie des Geistes» (якщо дослівно, то це «філософія духу»). І зрозуміло чому. Тому що є два переклади «Phänomenologie des Geistes» Гегеля англійською: «Phenomenology of Spirit» і «Phenomenology of Mind». Я кажу це для того, щоби підкреслити, що проблема поняття «mind» в жодному разі не обмежується контекстом «Philosophy of Mind». Тому що тут присутній контекст картезіанства, а отже, всієї раціоналістичної філософії. Тут також міститься контекст німецької класики: Кант і Гегель. А також ці подорожі від німецької до англійської та навспак. Ситуація, отже, вкрай ускладнюється, і я згодний з усіма доповідачами, що навряд чи ми зможемо знайти універсальне поняття, яке б переказувало українською слово «mind».

Олексій Панич: Що стосується «mind» і «ум». Олег Хома в «Європейському словнику філософій» пробував цей переклад увести системно, й істотна проблема виникла не із самим словом «ум», а з тим, що з нього не утворюється парадигма. Зокрема, щойно дійшло до прикметника «умовий» і словоформи «умова», яка одразу наклалася на «умова», став зрозумілим недолік такого перекладу. Чи Ви, Андрію, стикалися з такою проблемою при перекладі?

Андрій Вахтель: У перекладі цієї статті — на щастя, ні.

Вахтанг Кебуладзе: Олексію, коротка ремарка. Можна позначати курсивом літеру під наголосом, аби дати зрозуміти, про яке слово ідеться.

Олексій Панич: Можна, але, як показує досвід, це дуже легко не побачити. Все одно перед читачем виникає спочатку пазл, і він думає, як його розв'язати.

Олена Комар: Є два різні питання. Перше питання — стосовно того, як узагалі перекладати термін «mind» у різних контекстах, у різних словосполученнях. Друге питання, яке є похідним від першого, має вузький контекст і стосується того, як перекласти термін «mind» у Чалмерса. Питання щодо перекладу певної книги певного автора з певної традиції не має бути вирішальним для того, що робити з терміном узагалі. Нас як філософів більше цікавить, що робити з «mind» у цілому. І, звичайно, тут є кілька аспектів; цей термін має конотативний зв'язок із багатьма іншими термінами, які

перекладаються також українською мовою (наприклад, «spirit» — «дух», «intellect» — «інтелект», «reason» — «розум» тощо). При цьому контексти вжитку цих термінів і їхній обсяг дуже різні. Тому коли, наприклад, пропонують використати для перекладу «mind» поняття «психіка» без зв'язку із поняттям «психологія», на мій погляд, достатньо робити примітку, що конкретний автор поняття «psychological» використовує у зв'язку з поведінковим аспектом.

Але я взагалі пристаю до тієї думки, що в цьому контексті найбільш пакує поняття «свідомість». «Consciousness» і «mind» лише в деяких авторів розрізняються і тільки для того, щоби пояснити певні аспекти предмета свого розгляду. Зазвичай вони використовуються синонімічно. Найбільш адекватно назву «Philosophy of Mind» може бути перекладено як «філософія свідомості». У тому ж випадку, коли конкретний автор розрізняє поняття «consciousness» і «mind», слід вводити альтернативну версію перекладу поняття «mind» (як, наприклад, «ум») або ж залишати переклад обох термінів як «свідомість», позначаючи у дужках, про який саме з двох термінів ідеться.

Андрій Вахтель: Я вважаю, що Олена Комар недооцінює поширеність тенденції до розрізнення понять «consciousness» і «mind» в англосаксонській науковій традиції. По-перше, вже для класичних філософських текстів англійською є типовим використання «mind» поруч із «consciousness» не в синонімічний спосіб. У своїй статті-передмові я навів кілька цитат із праць Г'юма і Лока на підтвердження цієї тези. По-друге, я хочу звернути увагу на так званій Consciousness Boom у сучасній філософії когнітивних наук, у якому, зокрема, брав участь обговорюваний вище Девід Чалмерс. Окрім Чалмерса тут можна згадати також Оуена Фленегена, Рея Джекендофа, Деніела Денета, Джона Серля, Жана-Мішеля Роя, Едуарда Марбаха, Дена Захаві, Шона Гелегера та ін. Тобто ідеться про цілу низку серйозних досліджень, присвячених феноменальному характеру суб'єктивного досвіду (тобто свідомості), який повністю чи принаймні великою мірою, з погляду більшості з цих дослідників, ігнорується в дослідженнях когнітивних наук. Цей відносно недавній посиленний інтерес до свідомості збільшив дистанцію між обговорюваними термінами, підкресливши, що не вся сфера «mind», відповідно до сенсу сучасного наукового використання цього терміна, включає сферу «consciousness».

Дмитро Сенетий: Можливо, що у зв'язку з тими труднощами, які виникають при перекладі слова «mind», слід подумати про доцільність запровадження практики використання, у відповідному контексті й у відповідному сенсі, імпортованого терміна. Саме слово «mind», на мою думку, непридатне для такого імпортування, але, можливо, з огляду на те, що mind (в основному сенсі philosophy of mind) охоплює усі ментальні стани, ми могли б перекладати його словом «ментальність». Правда, це слово у нас стало заялуженим в іншому контексті в дещо іншому смислі. Але можливо, що це все-таки менший недолік, аніж недоліки альтернативних варіантів.

Іван Іващенко: На мою думку, перекладати назву одного з ключових напрямків аналітичної філософії — philosophy of mind — українською можна як «(аналітична) філософія духу». Спробую коротко сформулювати свої аргументи.

1. Предметом philosophy of mind відпочатково була не свідомість, а проблема обґрунтування емпіричного пізнання. Так, у своєму есеї «Empiricism and the Philosophy of Mind»⁵ (1956) Вілфрід Селарс намагається довести, що формальна структура та семантика наших висловлювань про емпіричні стани справ не залежать від безпосереднього стосунку до цих станів справ. Селарс закидає такий підхід передусім класичному англо-саксонському емпіризмові, який він силкується реформувати. Таку настанову, яка узалежнює формальну структуру та семантику нашої епістемічної активності від безпосередньої даності пізнаваного стану справ, Селарс називає «Міфом про дане», який він увиразнює таким чином:

“One of the form taken by the Myth of the Given is the idea that there is, indeed *must be*, a structure of particular matter of fact such that (a) each fact can not only be noninferentially known to be the case, but presupposes no other knowledge either of particular matter of fact, or of general truths; and (b) such that the noninferential knowledge of facts belonging to this structure constitutes the ultimate court of appeals for all factual claims — particular and general — about the world”⁶ [Sellars, Wilfrid. *Empiricism and the Philosophy of Mind*. Harvard University Press, 1997. — P. 68–69].

Як бачимо, Селарс загострює уявлення про дане, яке, згідно з його формулюванням, постачає нам формальну структуру нашого знання про світ. Іншими словами, Міф про дане спонукає до припущення, що ми позичаємо формальну структуру нашого опису світу або ставлення до нього з самого світу, а не виробляємо цю структуру самі, реагуючи на виклики світу.

Отож Селарсів опис Міфу про дане зосереджено на уявленні про влаштування й структуру світових речей, які визначально впливають на формальну структуру нашого знання про них. Але його опис нічого не каже про того, хто зазнає впливу світових речей, увиразнюючи лише його епіс-

---

⁵ Приміром, Річард Рорті називає цей есей, поряд із “Філософськими дослідженнями” Вітгенштайна та “Двома догмами емпіризму” Квайна, ключовим для трансформації аналітичної філософії, яка почалася після Другої світової війни [Див. Richard Rorty. Introduction. In: Wilfrid Sellars. *Empiricism and the Philosophy of Mind*. Harvard University Press. 1997, pp. 1–2].

⁶ “Одну з форм Міфу про Дане містить ідея, що існує, *має існувати*, така структура конкретного факту, що (а) ми не лише можемо знати про слушність кожного факту без висновування, але й цей факт не передбачає якогось іншого знання, окрім знання або конкретної фактичної обставини, або загальних істин. А невисновуване знання факту (б), що належить до цієї структури, становить останню інстанцію для всіх фактичних тверджень — конкретних і загальних — про світ” (тут і далі переклади з англійської Івана Іващенко).

темічну реакцію на самі речі. Опис Селарса в цьому напрямку доповнив його учень Роберт Брендом у своєму «Провіднику з вивчення «Емпіризму й філософії духу», де описав Міф про дане так:

“The Myth of the Given is the idea that there can be a kind of *awareness* that has two properties. First, it is or entails having a certain sort of *knowledge* — perhaps not of other things, but at least that one is in the state, or a state of that kind — knowledge that one whose state it is possesses simply in virtue of being in that state. Second, it entails that the capacity to have that sort of awareness, to be in that sort of state, does not presuppose the acquisition of any *concepts* — that one can be aware in that sense independently of and antecedently to grasping or mastering the use of any concepts”⁷ [Brandom, Robert. Study Guide. In: Wilfrid Sellars. Empiricism and the Philosophy of Mind. Harvard University Press, 1997. — P. 122].

Отже, Міф про дане набуває виразніших рис, згідно з якими даною є не лише епістемічна структура нашого стосунку до станів справ, які ми констатуємо, а й також епістемічний стан того, хто ці стани справ намагається описати або якось до них поставитися. І то цей стан є безпосереднім, неконцептуалізованим і, як наслідок, привілейованим стосунком до себе того, хто занурений в нього, а разом й до речей, які йому відкриваються в цьому стані. Чому Брендом обережно зауважує, що це знання є знанням «либонь, не про інші речі» (perhaps not of other things)? Це пов'язано, гадаю, з тим, що відкидання навіть мінімального концептуального кістяка ніби приватизує наші уявлення про світ і робить їх неповідомлюваними для інших, тих, хто також перебуває в епістемічному стані, що безпосередньо пов'язує із речами. Тому світ такого усвідомлення, про яке пише Брендом, завжди буде моїм, приватним світом.

Отже, як у випадку Селарсового опису міфу про дане, якому він протиставляє свою версію “philosophy of mind”, так і у випадку його доповнення Брендомом, йдеться про шляхи обґрунтування емпіричного пізнання, а не про структуру знання про себе чи проблему стосунку свідомості до тіла. У цьому світлі “philosophy of mind” постає епістемологічним проектом, який набуває нового звучання в творчості південноафриканського філософа Джона МакДавела. Зокрема, у книжці “Mind and World” (1994/6), яка продовжує дискусію, що її започаткував Селарс, МакДавел намагається з'ясувати “шлях опосередкування поняттями стосунку між духом і світом” (“the way concepts mediate the relation between minds and the world”) [McDowell, John. Mind and World. Harvard University Press, 1996. — P. 3].

⁷ “Міф про Дане являє собою ідею про те, що може існувати щось на кшталт *усвідомлення*, яке має дві властивості. По-перше, він передбачає наявність певного різновиду *знання* — либонь, знання не про інші речі, а щонайменше знання про перебування когось в такому або схожому стані — знання, яке той, хто перебуває в такому стані, має просто в силу свого перебування в цьому стані. По-друге, він імплікує, що здатність мати такий тип усвідомлення, тобто бути в такому різновиді стану, не передбачає набування жодних *понять*, тобто в такому сенсі хтось може усвідомлювати щось до і незалежно від опанування чи засвоєння вжитку будь-яких понять”.

Насамкінець у репрезентативному збірнику “Contemporary Debates in Philosophy of Mind”, виданому в 2007 році⁸, проблематиці свідомості присвячено лише один з трьох розділів, який називається “The place of consciousness in nature”. Філософія свідомості (philosophy of consciousness) є підпорядкованою темою в рамках “philosophy of mind” і, як я спробував стисло виразити, аж ніяк не вичерпує всього її обсягу.

2. Українське слово “дух” в обіжній мові, авжеж, імплікує релігійні конотації, які відсутні в англійському “mind”. Проте українська мова не дає змоги буквально перекласти цей термін, а тому ми маємо шукати слово, семантична палітра якого так само імплікуватиме поліконтекстність. Як відомо, релігійні та міфологічні аспекти іменника “дух” в українській мові фіксує закінчення “а” родового відмінка (духа, наприклад, у словосполучі Святого Духа), натомість дух як інтелектуальна спроможність має в родовому відмінку закінчення “у”, тому, наприклад, Гегелів твір “Phänomenologie des Geistes” українською мовою слід перекладати тільки як “Феноменологія духу”. Водночас слово “дух” присутнє й на ідіоматичному рівні в живомовних словосполучах, як, наприклад, “набратися духу” в сенсі “зважитися” (що перегукується з англійським to make up one’s mind) тощо.

Показовою є також німецька традиція перекладу “philosophy of mind”. Приміром, Томас Блуме, німецький перекладач Селарсового тексту, перекладає назву його есею як “Der Empirismus und die Philosophie des Geistes”. Іменник “Geist” має в німецькій традиції потужне епістемологічне забарвлення, інспіроване дослідженнями Гегеля, хоча так само, як і український “дух”, передбачає релігійний контекст.

3. Отже, словосполуку “philosophy of mind” я пропоную перекладати українською мовою як “аналітична філософія духу”, щоби не сплутувати її із відомішою у вітчизняному філософському контексті “філософією духу” Гегеля. Такий переклад дає змогу виразити розмаїття тем, які заторкнуті в рамках цієї традиції, які годі редукувати до вужчої проблематики “філософії свідомості”.

Утім, не варто забувати, що переклад ужитку іменника “mind” у філософських текстах залежить від контексту. Мої міркування стосуються його вжитку суто в словосполучі “philosophy of mind”.

Андрій Богачов: На мій погляд, переклад philosophy of mind українською має враховувати усталену термінологію вітчизняної філософії. Безперечно, у нас поняття свідомості найуживаніше в контексті картезіанського дуалізму й німецького ідеалізму. Свідомість розуміють як те, що властиве еґо, тобто як самосвідомість. Гегель — котрий сильніше вплинув на українську філософію, ніж на англійську — називав учення своїх попередників філософією рефлексії або філософією свідомості. Через це, гадаю, не можна

---

⁸ Contemporary Debates in Philosophy of Mind. Edited by Brian McLaughlin and Johnathan Cohen. Blackwell Publishing, 2007.

перекладати сучасну назву «philosophy of mind» як «філософія свідомості». Нині англomовні філософи застосовують поняття «mind» для позначення того, що містить як свідомість, так і несвідоме. Словом, свідомість — це не вся психіка. Щоб сьогодні в рамках philosophy of mind говорити про несвідоме, ментальні стани, а також про психофізичну проблему (mind–body problem), слід називати цей дискурс хоча б «філософією психіки».

До речі, як уже зазначав Вахтанг Кебуладзе, німецькі філософи — їхній мові теж бракує «адекватного» відповідника для mind — схилиються до того, щоб у згаданому дискурсі перекладати mind як Geist (дух), відповідно, Philosophie des Geistes (філософія духу). Переклад навряд чи слушний. Можливо, Вахтанг має рацію, вважаючи, що цей переклад усталився тому, що англійці часто перекладали Гегелеву «Феноменологію духу» як «Phenomenology of Mind». Як на мене, кращий переклад назви цієї книжки — «Philosophy of Spirit». А втім, для нас у перекладі philosophy of mind як Philosophie des Geistes важить те, що німецькі фахівці не бачать можливості перекласти зазначену назву як «філософія свідомості», німецькою — Bewusstseinsphilosophie.

На мою думку, не слід іти німецьким шляхом і перекладати philosophy of mind як «філософія духу». В нашій мові немає сталого інтуїтивного розрізнення людського духу (Geist) і світового духу (Weltgeist), тому для українського вуха «філософія духу» передовсім матиме сенс «філософії світового духу» або «філософії св. Духа». Отже, лишається два варіанти. Один, відомий, — це «філософія психіки». Другий, який я пропоную у своєму університетському курсі теорії пізнання, — «*філософія ментальності*». Зрозуміло, англійське mind і ментальність (з лат.) не мають спільного походження. Однак латинське слово mens (род. відм.: mentis) дуже близьке семантично до mind. Традиційний переклад mens англійською — mind. До того ж у philosophy of mind центральні поняття — це ментальний стан, ментальний об'єкт тощо. Погодьтеся, в українському слововжитку «філософія ментальності» звучить ліпше за «філософію психіки». Ми всі розуміємо, що ментальність стосується не тільки думки, інтелекту, а й доволі «матеріальних» особливостей — емоцій, волі, звичок, фонового знання, мовних упереджень і навіть культурних відмінностей людини. Ментальність — не іматеріальний дух і не безтілесна душа індивіда. Ментальність — це якраз те, що в горизонті, підкреслюю, *української* мови виглядає як предмет philosophy of mind. Ідеться, звичайно, саме про «ментальність», а не про зачовгане слово «менталітет» (Mentalität), запозичене з німецької, де воно — відповідник англійського mentality.

Звісно, виникатимуть застереження, що ментальність за походженням є іншомовним словом, інтернаціональним. Та чи так уже далеке його «інтернаціональне значення» від нашого, українського, і від значення mind? Певний, що ні. Для нашої мети, гадаю, кращого українського терміна не знайти. Психіка і свідомість, з огляду на сказане вище, мають тут гірші значення.

Андрій Леонов: На мою думку, варіант перекладу mind як «ментальність» у виразі «philosophy of mind» не є дуже вдалим. Оскільки, і я тут погоджуюсь

із Дмитром Сепетим, «ментальність» в українській мові вже набула тих конотацій, які є не дуже бажаними, коли ми говоримо про *Philosophy of Mind*. На мій погляд, поняття «ментальність» власне має більший зв'язок з психологією, етнологією, культурологією, соціологією тощо, ніж власне з традицією *Philosophy of Mind*. Синонімом «ментальності» є слово «менталітет». Така ж сама ситуація і з англійським словом *mentality*. Згідно з Oxford Advanced Learner's Dictionary⁹, *mentality* — це «the particular attitude or way of thinking of a person or a group»¹⁰. Синонімом цього поняття цей словник називає слово *mindset* — «a set of attitudes or fixed ideas that sb has and that are often difficult to change»¹¹. З огляду на це поняття «ментальність» для перекладу *mind* у виразі «philosophy of mind», як на мене, не дуже прийнятне, оскільки вищезазначена конотація може тільки завдати шкоди, а не допомогти у справі прояснення сенсу поняття «*mind*».

Якщо ж проводити зв'язки між *mens* та *mentis* і англійською мовою, то тут, на мою думку, прямими відповідниками останніх насправді будуть *mind* — для *mens*, і *mental* — для *mentis* відповідно. Для *mental* і *mentally* надається таке визначення: «connected with or happening in the mind»¹². У зв'язку з цим, можливо, було б доречніше перекладати вираз «*philosophy of mind*» власне як *філософія ментального*, а не «ментальності»? Таким чином, з одного боку, ми позбуваємося тих конотацій, які є присутніми в поняттях «ментальність» і «mentality». З іншого ж — «ментальний» (*mental*) має прямий стосунок до *mind* як його прикметникова форма.

Тепер стосовно перекладу *mind* як *психіка*. Якщо ми подивимося на значення слова «*psyche*», то одразу натрапляємо на *mind*¹³ як його прямий відповідник. *Psychological* має два визначення: «1. Connected with a person's mind and the way it works. 2. Connected with the study of psychology»¹⁴. З огляду на це я думаю, що ми не зробимо грубої помилки, якщо перекладемо *The Conscious Mind* як *Свідома психіка*, а вирази *psychological and phenomenal mind* як *психологічна та феноменальна психіка* відповідно.

Олег Хома: Дискусія щодо перекладу словосполучення «philosophy of mind», на мій погляд, є однією з найцікавіших у сучасній українській філософії, зокрема — з огляду на її потенційні плоди. Найважливішим у зазначеній дискусії для мене є не спектр запропонованих розв'язків і навіть не самі по собі набори аргументів на користь того чи того рішення, а загальний стан вітчизняної філософської культури, що, власне, і призвів до цих палких дебатів.

---

⁹ Oxford Advanced Learner's Dictionary, 7th edition. — Oxford: Oxford University Press, 2005.

¹⁰ Ibidem, p. 959.

¹¹ Ibidem, p. 972.

¹² Ibidem, p. 958—959.

¹³ Ibidem, p. 1217.

¹⁴ Ibidem.

Щоб коротко виразити цей стан, я послуговуватимуся терміном «стратегічна лакуна». Саме так можна схарактеризувати становище, в якому триває дискусія про *philosophy of mind*. Адже ми не можемо «спокійно» перекласти *mind* не тому, що це якийсь аж занадто багатозначний термін (особливо у філософському вжиткові), а тому, що через суворий цейтнот, зумовлений потребою вже зараз долучитися до вельми впливового й цікавого напрямку світової філософії, змушені розв'язувати проблему, яка потребує вельми тривалого часу. Проблема ця не так у *mind*, як у *mens*¹⁵, про що вже йшлося в цій дискусії. Коротко кажучи — у відсутності напрацьованих термінологічних засобів для надійного перекладу українською того масиву західних філософських текстів, у яких йдеться передовсім про латинське слово.

Здавалось би — де архаїчний *mens* і де сучасні дослідження з *philosophy of mind*. Насправді зв'язок є прямим і очевидним. Адже *mind* — термін давній, глибоко історичний, який воленс-ноленс несе в собі весь спектр своїх історичних конотацій. Хоч би як ми воліли обмежитися «лише» сучасною філософією, з цього бажання не вийде переконливого результату, бо деякі терміни живуть довго і їх вживання зовсім не випадкове. Я не великий фахівець з історії словосполучення «*philosophy of mind*», але мав нагоду свого часу ознайомитися з відносно давнім (1848–1850) чотиристовим твором Роберта Блейкі під промовистою назвою «*History of the philosophy of mind: embracing the opinions of all writers on mental science from the earliest period to the present time*». Достатньо переглянути присвячений Декартові розділ II тому цього видання, щоби переконатися в істотній дистанційованості автора від «сучасної», як у нас часто стверджують, «філософії свідомості». А попри те, йдеться про чистої води *philosophy of mind*, тільки дещо архаїчну, «іншу».

Взагалі, вживаючи терміни «з минулих», ми неодмінно покладаємо на себе певну «відповідальність» за це минуле, відповідальність тим більшу, що менш історично обізнаним є наш ужиток. Вживаючи, наприклад, терміни «сутність» чи «ідея» як цілком прийнятні в нашій системі філософських координат, ми навряд чи можемо бути затягнутими антиесенціалістами чи, скажімо, антиплатоніками.

Утім, якби сучасні контексти кардинально відрізнялися від новочасових, навряд чи сьогодні англomовні філософи відносили б себе саме до *philosophy of mind*. Невже вони воліли свідомо заплутати предмет своїх досліджень вже починаючи з назви? Що б завадило їм прямо ототожнювати себе з якоюсь *philosophy of consciousness*, наприклад? Отже, в мене виникає природне, на мій погляд, запитання: (1) що є такого в *mind*, що дозволяє йому ось уже щонайменше

¹⁵ Англ. термін *mind* (кін. XII ст.) етимологічно походить від староангл. *Gemynd*, що, своєю чергою, є спадкоємцем прагерманського *ga-mundiz*. В інших індоєвропейських мовах до цього сімейства належать санскр. *matih*, давньогр. *temona* і *mania*, гот. *muns*, нім. *Minne*, литов. *mintis* і, звісно, лат. *mens* (як, до речі, й наше па-м'ять). Ці терміни вказують або на мислення, або на бажання, або на пам'ять або поєднують у собі деякі з цих значень (чи всі їх загалом).

півтора століття іменувати потужний напрям філософських досліджень? Або так: чому для *artificial intelligence* англomовним філософам вистачило філологічної чутливості обрати *intelligence*, а от для *philosophy of mind* лишився *mind*?

Перед відповіддю я хотів би висловитися щодо контекстного перекладу. Абсолютно згоден із тим, що термін «*mind*» в усіх його англomовних ужитках неможливо перекласти одним-єдиним українським відповідником. Але постає ще одне природне запитання: (2) чи має ця контекстність якісь межі й чи можемо ми говорити принаймні про деяку скінченну типологію основних контекстів? Наприклад, якщо звернутися до *mens*, вочевидь багатозначного латинського попередника *mind*, то, наприклад, в Аквіната Людвіг Шютц виокремлював лише три значення:

а) дух як окрема сутність (*ipsa natura intellectiva, sicut Dionysius vocat angelos divinas mentes, 1 sent. 3. 5. 1*);

б) власне здатність пізнавати й воліти (*mens non est una quaedam potentia praeter memoriam, intelligentiam et voluntatem, sed est quoddam totum potentiale, comprehendens haec tria, verit. 10 ad 7*);

в) пам'ять (*mens hic sumitur pro habitu memoriae, 1 sent. 3. 5. 1 c.*).

Власне, всі ці три значення *mens* чітко корелюють з основними значеннями англ. *mind*, якщо ми дамо собі працю їх типологізувати. Отже, відсутність усталеного українського терміна, який би одночасно співвідносився з усіма цими значеннями, й породжує сучасні дискусії стосовно перекладу *philosophy of mind*. Якби такий термін був, ми б не мали тут жодних суперечок.

Таким чином частково отримано відповідь і на запитання (1). Етимологічна близькість *mens* і *mind* зумовила їхню філософську відповідність у процесі створення англійської філософської мови. *Mens* від Цицерона до Декарта найчастіше асоціювався з інтегративною здатністю вищого рівня душі (особливо на цей стан справ вплинув св. Августин, який саме за *mens* закріпив статус здатності, що безпосередньо містить образ Божий в людині, зокрема — через єдність інтелекту, волі та пам'яті).

Показово, що в XVII столітті гносеологічний сенс *conscientia* в Декарта (а згодом *conscience* у Мальбранша—Ляйбніца й *consciousness* в Лока) постає в статусі однієї зі здатностей *mens* (у випадку Лока — вже *mind*).

Саме ця історична традиція, на мою думку, привела до появи «*philosophy of mind*», а не якогось іншого словосполучення. Ця філософія знала різні епохи, змінювала пріоритети й базові уявлення, проте *mind*, попри всі відмінності розуміння його природи, так і залишився інтегральною здатністю для всіх проявів нашого «внутрішнього» світу. *Mind* зазвичай розуміється як щось ширше, ніж свідомість (*consciousness* — це передовсім *awake state* і *subjective perceptual awareness*), щось таке, що вможливує розмову про *Conscious and Unconscious States of Mind*, що може бути *conscious*, *unconscious* або *subconscious*. Водночас вираз *conscious consciousness* поставав би як тавтологія, а *unconscious* і *subconscious consciousness* — як оксюмори. *Mind* —

це щось таке, що містить не лише свідомість у вузькому сенсі, а й пізнавальну активність, пам'ять, несвідому детермінацію тощо. Сталість і вжиткова поширеність цього терміна роблять його по-своєму незамінним: навіть ті англомовні філософи, що тлумачать mind як «faculty of consciousness», усе одно не відмовляються від виразу «philosophy of mind».

І ось тут час сказати про стратегічну лакуну, що в цьому випадку створює проблеми нашій філософській культурі. Йдеться про вкрай слабке текстологічне підґрунтя останньої, особливо коли йдеться про системні й кваліфіковані переклади класичних текстів. Звісно, якби тексти на кшталт X книги Аквінатового «De veritate» давно вивчалися студентами на наших філософських факультетах (хоча б від часів давньої Могилянки), якби mens здобув свого природного відповідника при створенні національної філософської мови, ми б зараз не дискутували щодо philosophy of mind, а перекладали б його згідно з усталеною традицією, вживаючи згаданий природний відповідник mens. Як це роблять, скажімо, італійці (filosofia della mente), каталонці (filosofia de la ment), хорвати (filozofija uma), німці (philosophie des Geistes) чи французи (philosophie de l'esprit).

Але в нас немає такого відповідника! Адже термін «свідомість», який ми змавпували з російського «философия сознания», у жодному разі не є цим відповідником. В російській філософській традиції заведено перекладати mens, я б сказав, гіперконтекстно. Тому там, як влучно зазначила одна з моїх студенток, можлива ситуація, за якої «philosophy of mind» — «философия сознания», а Чалмерсів «Conscious Mind» — «сознающий ум». Звісно. Вважати якісь терміни синонімами ніхто не забороняв, але щоб ось так, задля перекладу однієї окремої книжки, зневажити широчезний спектр історичних конотацій mind — це, визнаю, дуже яскравий фінал!

Звісно, не слід бути педантами понад міру. Теперішній термінологічний різнобій є недоліком лише з певного боку. Його можна розуміти і як прояв філософської творчості, той запас різноманітності, що відкриває нові перспективи. Але не хотілося б, відверто кажучи, щоб ця творчість насправді постала такою собі асиметричною відповіддю на нашу неосвіченість. Я все ж прихильник більш цивілізованих джерел творчості. Вірші нехай собі ростуть із чого хочуть, а от філософським концептам не завадив би шляхетний ґрунт. Історико-філософське підґрунтя досить часто ігнорується в сучасних дискусіях *лише через його практичну відсутність*, вузький інформативний горизонт, який є підмурком філософських спекуляцій.

Насамкінець, щодо відповідника. На мою (підкреслюю — суто суб'єктивну) думку, найліпшим відповідником для mens-mind у сенсі інтегративної здатності є український (не російський!) термін *ум* (не плутати з розумом!). Це термін доволі архаїчний, маловживаний, головне ж — цілком придатний до виразів «свідомий/несвідомий/підсвідомий ум», «свідомі та несвідомі стани ума», «психологічний ум» тощо. Це рішення, звісно ж, має свої мінуси, але людський переклад, на жаль, є лише мистецтвом можливого.

Якщо «De mente» цілком природно перекладати «Про ум», то й «philosophy of mind» мала би бути «філософією ума», а «Conscious Mind» — «свідомим умом». Однак такі вирази для нас звучатимуть, мабуть, екзотично. Чому? На мою думку, через відсутність усталеного підходу(-ів) до mens, через незалученість цілої низки класичних текстів до українського філософського дискурсу, одне слово, через «стратегічну лакуну» нашої філософської культури. Зазначу принагідно — не першу й не останню.

Але, якщо чесно, мене найменше турбує питання, як саме ми перекладатимемо philosophy of mind. Зараз же якось перекладаємо, тримаємо в умі, що вона — це та сама «філософія свідомості». І гаразд. А те, що не виходить системних і внутрішньо узгоджених перекладів Чалмерса — переживемо, адже переклад взагалі справа невдячна й чекати особливої дисципліни від великої кількості розумних людей було б не мудро. Мене більше цікавить політика наших філософських факультетів, де працює досить велика кількість носіїв поважних академічних ступенів і звань. Чому за чверть століття незалежності справа філософського перекладу, терміновтворчості, забезпечення себе необхідним мінімумом фахових перекладів хоча б найважливіших філософських текстів не стала справою цих факультетів (а зараз їх близько двох десятків)? Я розумію, всі пишуть дисертації, щось досліджують, рухають уперед філософську науку... От тільки щось ці спекулятивні зусилля, наскільки мені відомо, світ поки не оцінив належною мірою, та й елементарного набору текстів, хоча б для навчального процесу, ми теж не маємо. Навіщо викладати історико-філософські курси українською, якщо більшість класичних джерел (і давніх, і сучасних) ми змушені сором'язливо рекомендувати в російських виданнях?

Те, що деякі представники нашого наймолодшого філософського покоління прагнуть самотужки, часто — долаючи опір і несприйняття «на місцях», перекладати твори на кшталт Чалмерсового, заслуговує на усіляку повагу й підтримку. Проблема не в тому, що деякі позиції можуть виглядати дискусійно, а в тому, що маємо надто мало приводів для таких дискусій. Зрештою, книзі Чалмерса — майже два десятиліття. Чому вона перекладається українською тільки тепер та ще й зусиллями студента? А якби таке бажання не виникло, спільнота й надалі про Чалмерса не знала б або читала його російською (вельми сумніваюся що більшість читали цю книгу в англійському оригіналі)? Як майже не знає нині про Крипке, Нейгела та багатьох інших? Де системність у забезпеченні засадових потреб і цілей нашої філософії, саме та системність, що запроваджується консервативними академічними інституціями, а не героями-одинаками? Її не видно, на жаль, як і деяких інших інституційно важливих елементів фаховості.

Вахтанг Кебуладзе: Отже, пролунали такі пропозиції щодо українського перекладу англійського поняття «mind»: *ментальне, ментальність, розум, психіка, свідомість, ум*. Пропоную перейти до обговорення інших складних моментів перекладу Чалмерса.

Олена Комар: Як Ви пропонуєте: перекладати чи не перекладати поняття «qualia»? Навіть як писати це поняття: писати латиною, як сталий термін, який не піддається перекладу в принципі; писати кирилицею як «кваліа», чи все-таки, знайти український аналог перекладу цього поняття?

Андрій Леонов: На мою думку, поняття «qualia» перекладу не піддається як українською, так, наприклад, і російською, тому ми маємо це поняття не перекладати, а просто зробити пряме запозичення і писати його кирилицею як «кваліа». Але прикметник qualitative, як на мене, може перекладатися словом «якісний». Звісно, що тут треба вказувати, про яку саме «якість» йдеться: власне, тут і мається на увазі саме *феноменальна суб'єктивна якість*, — те, що й має на увазі Томас Нейгел, коли говорить, що «є дещо, як воно — бути свідомим організмом». Але, думаю, що й прикметник «qualitative» також можна перекладати шляхом прямого запозичення, а саме як «квалітативний».

Світлана Іващенко: Чому Ви обрали переклад *supervenience* саме як «залежність», а не, скажімо, «зумовленість», яке є більш штучним поняттям і не відсилає до побутового вжитку, на відміну від «залежності» (*dependence*)?

Андрій Леонов: На мою думку, «зумовленість» вже за визначенням має онтологічну першість: тобто, «*B*-властивості є зумовленими (*are supervenient on*) *A*-властивостями». З цього вже випливає, що *A*-властивості є онтологічно першими стосовно *B*-властивостей, оскільки вони є умовою (засадю) існування *B*-властивостей — а в самому понятті *supervenience* онтологічна першість є відсутньою за визначенням.

Також, як на мене, поняття «залежність» є більш гнучким (порівняно із поняттям «зумовленість»), коли власне йдеться про переклад дієслівних похідних, як-от *supervene on* та *be supervenient on*, які можна перекласти українською, як в активному, так і в пасивному стані: як *залежать від* та *є залежними від* відповідно. Наприклад, «*B*-властивості *залежать від* (*supervene on*) *A*-властивостей»; «*B*-властивості *є залежними від* (*are supervenient on*) *A*-властивостей». Дієслівні ж похідні поняття «зумовленість», своєю чергою, мають тільки пасивний стан: «*B*-властивості *зумовлюються* (*supervene on*) *A*-властивостями», чи «*B*-властивості *є зумовленими* (*are supervenient on*) *A*-властивостями». Активний стан при перекладі *supervenience* як «зумовленість» можна отримати лише перевернувши оригінальну фразу навспак, — а саме англійський вираз «*B*-properties *supervene on* *A*-properties» варто перекласти як «*A*-властивості *зумовлюють B*-властивості», що, як на мене, є досить неоковирним з огляду на естетику і порушує принцип відсутності онтологічної першості, властивий поняттю *supervenience*.

Також варто зауважити, що «зумовленість» вже є, так би мовити, закріпленою за логічним поняттям «імплікації», що виражає умовне відношенням *зумовленості* між фактами, тому виникає загроза ототожнення *supervenience* з *implication*. Варто взяти до уваги і свідчення самого Чалмерса, який мені особисто радив перекладати *supervenience* саме як *dependence* (або *determination*), при цьому зазначаючи, що «я не зроблю великої помил-

ки, коли так зроблю», але з приміткою, яка б вказувала на різницю у вживаннях цих термінів¹⁶. Тобто у поняття «supervenience» Чалмерс вкладає саме відношення «залежності» (а не зумовленості).

Але я думаю, що у більшості випадків іменник «supervenience» треба перекладати шляхом прямого запозичення, а саме як «супервенція». Хоча, де вимагає того контекст, можна перекладати його саме як «залежність», що відтворювало би Чалмерсове розуміння цього терміна. Але дієслівні похідні цього поняття, як-от *supervene on* та *be supervenient on*, спираючись на філософію свідомості Чалмерса, варто перекладати не шляхом прямого запозичення (як у випадку із *supervenience*), а саме як «залежать від» та «є залежними від» відповідно.

Дмитро Сенетий: Я не бачу суттєвої відмінності у цьому контексті між «залежністю» і «зумовленістю». Нормам української мови відповідає вживання слова «зумовленість» як у логічному сенсі (імплікація), так і в каузальному сенсі. Якщо твердження «*A* зумовлює *B*» розуміти у сенсі «За умови, що має місце *A*, має місце і *B*», то це додатне і для логічної, і для каузальної *supervenience*. І, по-моєму, немає жодного значення, перекладати в активній формі «*B*-властивості *залежать від A*-властивостей» чи в пасивній «*B*-властивості *зумовлюються A*-властивостями», — сенс, очевидно, той самий. З іншого боку, мені здається, що і «залежність», і «зумовленість» надто слабкі терміни, оскільки, на відміну від *supervenience*, вони (у їхньому звичайному сенсі) не вимагають однозначної відповідності (завжди, коли мають місце ось-такі *A*-властивості, мають місце ось-такі *B*-властивості). Тому я надаю перевагу неологізму «надвідповідність» (дієслівна форма — «надвідповідати», прикметникова форма — «надвідповідний»), як скороченню словосполуки «відповідність на вищому рівні», що, на мою думку, досить точно відповідає сенсу англійського «supervenience».

Олена Комар: Якщо ми перекладаємо поняття «supervenience» як «залежність», то як ми тоді будемо перекладати поняття «subvenience»? *Supervenient properties* — «похідні» властивості; *subvenient properties* — власне, «засадові» властивості, від яких походять *supervenient properties*. Якщо перекладати *supervenience* як «залежність», а *supervenient properties* як «залежні властивості», то як тоді перекладати *subvenience* і *subvenient properties*?

Андрій Леонов: По-перше, варто зауважити, що в книзі *The Conscious Mind* Чалмерс ніколи не вживає поняття *subvenience* і *subvenient properties*. Хоча, звісно, поняття *supervenience* та *subvenience* є свого роду «парою»: останнє є основою першої. Оскільки *subvenient properties* є свого роду базовими (*base*) (тобто такими властивостями, що лежать в основі (*basal*)) для *supervenient properties*, то я пропоную перекладати перші неологізмом, а саме як «виосновувальні (тобто «визначальні») властивості», — тобто такі властивості, що *виосновують* (тобто *утворюють зі своєї основи*; визначають

---

¹⁶ Лист авторів від 12.08.2014.

(determine)) supervenient properties, — ті властивості, які «залежать» (supervene on) від перших.

А іменник «subvenience» (як і «supervenience») я також пропоную переважно перекладати шляхом прямого запозичення, а саме як «субвенція», або неологізмами «виосновування» чи «визначування» там, де цього потребує контекст.

Андрій Богачов — доктор філософських наук, доцент кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Андрій Вахтель — магістр філософії, аспірант кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Володимир Верлока — кандидат філософських наук, перекладач, редактор, куратор видавничих проєктів.

Іван Іващенко — кандидат філософських наук, докторант в університеті Мартина Лютера (Гале, Німеччина).

Вахтанг Кебуладзе — доктор філософських наук, доцент кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Олена Комар — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Андрій Леонов — магістрант кафедри філософії Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Олексій Панич — доктор філософських наук, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник науково-видавничого об'єднання «Дух і Літера».

Дмитро Сепетий — кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету.

Тарас Фостяк — магістр філософії, аспірант кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Олег Хома — доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії Вінницького національного технічного університету, головний редактор часопису Спілки дослідників модерної філософії «Sententiae».

В'ячеслав Циба — кандидат філософських наук, викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.
